
**УТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
ГЕТТО У ЖОВТНІ – ЛИСТОПАДІ 1941 р.**

Тема Голокосту в Україні за останні декілька років набула ознак ґрунтового напрямку наукового дослідження. Проте певні регіональні особливості досі залишаються поза увагою істориків. З-поміж них: причини та обставини утворення і функціонування чернівецького гетто у жовтні – листопаді 1941 р.

Керівництво Румунії на чолі з Й. Антонеску в роки Другої світової війни було безпосередньо втягнуте у процес Голокосту. Румунія – єдиний союзник Німеччини, який мав власний план знищення євреїв. У дослідженнях румунських істориків фігурують тези, що кожної дві хвилини з 1213 днів румунської окупації в Бессарабії, Північній Буковині та Трансністрії вбивали одного єврея, що на кожному квадратному кілометрі цих територій лежать кістки десятих знищених євреїв¹. Актом геноциду єврейського населення став наказ Й. Антонеску від 8 червня 1941 р. про депортацію євреїв Бессарабії та Буковини в Трансністрію, де було створено 240 гетто та таборів.

З 1 вересня 1941 р. Трансністрія (в перекладі з румунської мови означає «територія за Дністром»), тобто територія між Дністром та Південним Бугом, перейшла під юрисдикцію Румунії, що дозволило новій владі здійснити задум, який не вдався влітку, а саме здійснити

---

¹ *Шафран А.* Спротивлення нацистському урагану 1940-1944: Мемуари / Ред., комент. Ж. Анчеля; сокр. пер. с англ., предисловіе, послесловіе Д. Розенфельда. – Одесса, 2003. – С. 14.

депортацію за Дністер усіх євреїв Буковини. З цією метою 11 жовтня 1941 р. у Чернівцях утворилося найбільше тимчасове гетто у Північній Буковині та Хотинщині.

Примар (мер) м. Чернівці у 1941–1942 рр., який у 1967 р. в Ізраїлі посмертно отримав статус Праведника світу, згадував: «Кілька днів після призначення мене на посаду примаря, я мав аудієнцію з губернатором Ріошану і зміг поговорити щодо єврейської проблеми. Покійний губернатор (помер внаслідок невдалої операції 30 серпня 1941 р.) просив мене виділити частину міста для утворення гетто. Я пояснював і намагався довести губернатору, що такі заходи, зважаючи на культурний рівень чернівецького єврейства і з точки зору технічної реалізації, є недопустимими, тобто щоб частина міста була обнесена колючим дротом та барикадами. Ріошану відповів примарю: “Визнаю, в усьому твоя правда, але що я можу зробити, коли до цього мене штовхає прем’єр-міністр, він щоденно телефонує і вимагає створення гетто”»².

Примар Т. Попович створив комісію, яка повинна була виїхати до Польщі та Німеччини (Люблін, Краків, Франкфурт-на-Майні), щоб вивчити досвід цих міст щодо організації гетто (стаття про це була надрукована на шпальтах газети «Bukovina» від 27 серпня 1941 р.)³. Однак цей проект так і залишився лише проектом. «Тобто саме завдяки цьому, – стверджує примар, – якщо не брати до уваги час з 11 жовтня до 15 листопада, коли гетто було способом здійснення депортації, у Чернівцях не було створено гетто»⁴.

Вже наприкінці вересня 1941 р. новий губернатор Буковини К. Калотеску провів нараду з представниками військової та цивільної влади, на якій обговорювалися проекти щодо організації гетто, де на захист чернівецького єврейства виступив примар Т. Попович⁵.

4 жовтня 1941 р. штаб головнокомандувача румунської армії передав комендатурі Чернівців наказ Й. Антонеску про депортацію протягом

² Documente / Comisia Internationala pentru Studiarea Holocaustului in Romania; ed. ingrij. de Lya Benjamin. – Iasi, 2005 (*дали* – Documente). – С. 576.

³ *Bukovina*. – 1941. – 27.08 (Державний архів Чернівецької області (*дали* – ДАЧО)).

⁴ Documente. – С. 577.

⁵ *Ibidem*.

10 днів усіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра»⁶. Стислий термін депортації пояснював тим, що планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби), в кожному з яких вміщалося 50–70 осіб⁷. 9 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал К. Калотеску отримав наказ з Бухареста і того ж дня оповістив примарію Чернівців, а 10 жовтня військово командування Буковини, що «11 жовтня 1941 року все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто»⁸.

На основі цього наказу генерал К. Калотеску 10 жовтня 1941 р. видав розпорядження щодо утворення тимчасового гетто у Чернівцях та депортації чернівецьких євреїв, яка розпочалась вже наступного дня. Операцію з утворення гетто і подальшу депортацію єврейського населення з Чернівців очолив генерал І. Топор. Разом з тим була утворена Комісія з евакуації євреїв⁹.

За словами Т. Поповича, з примарем міста військової (Військовий кабінет при губернаторстві) не консультувалися з жодного питання щодо долі єврейства, і лише 10 жовтня 1941 р. його було викликано до губернатора, де він ознайомився з деталями утворення гетто й отримав розпорядження терміново знайти ресурси, щоб випекти значну кількість хліба для забезпечення єврейського населення в гетто. Згодом під час депортації з Чернівців у жовтні – листопаді 1941 р. перед посадкою у вагони кожній людині роздавали по 4 буханки хліба. В кабінеті губернатора примар міста вкотре намагався вмовити К. Калотеску пом'якшити режим для євреїв такими словами: «Пане губернатор, французька революція, яка дала людству право на свободу, коштувала 11 800 людських життів, тоді як ви посилаєте на смерть на початку зими 50 тисяч осіб. Який слід ви хочете залишити в історії?». Повернувшись до примарії, Т. Попович зустрівся з представниками

---

⁶ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – С. 451.

⁷ *Carp M.* Carte neagra. Suferintele evreilor din Romania. 1940–1944. – Bucuresti, 1946–1948. – С. 190.

⁸ ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 224.

⁹ Там само, арк. 225.

чернівецького єврейства. В цей вирішальний момент Т. Попович навіть мав наміри піти у відставку¹⁰.

10 жовтня 1941 р. керівництву Бюро у справах євреїв було доручено оголосити єврейському населенню Чернівців, що воно повинно перейти у гетто, яке утворювалось у межах єврейського кварталу, де досі проживали найбільш бібідніші прошарки єврейського населення. Цей район включав вулицю Єврейську (нині вул. Сагайдачного), єврейський ринок і всі провулки та вулички, починаючи від сучасної вул. Головної до вул. Руської¹¹.

Зранку, в суботу (спеціально для приниження був обраний цей день), 11 жовтня 1941 р. по місту почали рухатись великі натовпи народу. У всіх у руках, на спинах були клунки із одягом, постіллю та цінними речами. Дехто тягнув речі у візках або дитячих колясках. Для залякування населення на вулицях міста з'явилося декілька танків. Ввечері того ж дня навколо гетто був зроблений великий дерев'яний паркан, а вся територія, яку охороняли військові та жандарми, була обнесена колючим дротом¹². Ще 9 жовтня 1941 р. командування 430-го батальйону отримало завдання посилити охорону кордонів міста і не допустити на момент формування гетто втечі єврейського населення. Безпосередньо охорону та безпеку чернівецького гетто забезпечував 780-й батальйон та 1-й жандармський батальйон. Останній до того ж здійснював процес депортації єврейського населення із залізничного вокзалу Чернівців¹³. Т. Попович згадував: «Чернівецькі євреї під загрозою смерті повинні були перейти до гетто до шостої години вечора. Гетто було створено неймовірно швидко, загорожено колючим дротом з дерев'яним забором та військовою охороною на входах і виходах»¹⁴.

---

¹⁰ Documente. – С. 578.

¹¹ Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев / Под ред. Г.Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1992. – Вып. 2. – С. 6.

¹² Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Г.Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1995. – Вып. 4 (дали – Вестник ЧОЕК. Вып. 4). – С. 30.

¹³ ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 224.

¹⁴ Documente. – С. 580.

На території, яка була виділена владою під тимчасове гетто, в нормальних умовах проживало 5 тис. осіб, а генерал І. Топор у доповідній записці зазначив, що «тут можливо було розмістити не більше як 15 тисяч осіб»¹⁵. Однак кількість людей повинна була збільшитись до 47–50 тисяч осіб. Будь-яке перекриття ставало дахом над головою. Поселяли євреїв по 5–8 родин (по 30–40 чоловік) у порожні квартири, які були пограбовані й понищені. У багатьох приміщеннях не було навіть підлоги, а тим паче вікон і дверей. У спогадах можна побачити, що в гетто люди валялись на землі, в під'їздах, коридорах без їжі, води та елементарних людських умов життя¹⁶. Вихід євреїв із тимчасового гетто був заборонений. Вхід або вихід інших людей, які були змушені проходити через гетто, дозволявся лише за спеціальним дозволом та посвідченням особи¹⁷. Примар міста згадував: «В гетто постійно відчувалась нестача питної води, до того ж два з трьох водогонів були зруйновані. Всюди відчувався сморід та загроза епідемії»¹⁸.

Євреї мали досить жалюгідний вигляд: зарослі бороди, весь одяг у дірках та латках, на ногах рване взуття, а в багатьох ноги просто обмотані ганчір'ям, деякі були зовсім босі. Після поселення до гетто привезли великі чани, в яких люди готували собі їжу, а саме: борщ, мамалигу, різні каші. Хліба не було зовсім, а більшість вже не пам'ятали, коли востаннє його споживали. Варили мамалигу, вивертали її на великі двері, зверху клали інші двері і таким чином розрівнювали їжу. Потім верхні двері знімали і починали ділити мамалигу на пайки¹⁹.

З перших днів його існування контролювати життя великого чернівецького гетто ставало дедалі важче, адже на його території розташовувались різні міські інстанції, школи, майстерні, підприємства, які продовжували працювати. Неєвреї щодня змушені були, ідучи на роботу, входити й виходити з гетто. Однак основною проблемою стало те, що через гетто проходила головна артерія руху по місту, від вокзалу до центру, зокрема, вулиці короля Фердинанда та Братіану. Місцева влада миттєво

---

¹⁵ ДАЧО, ф. 3.

¹⁶ Вестник ЧОЕК. Вып. 4. – С. 116.

¹⁷ ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 72.

¹⁸ Documente. – С. 581.

¹⁹ *Снігур І.* Єврейське гетто в Чернівцях 1942–1943 рр. // *Час.* – 1997. – 31 жовтня.

відреагувала на цю ситуацію, депортувавши мешканців цих вулиць 13 жовтня 1941 р., тим самим звільнивши вуличний рух до вокзалу²⁰.

Дійсну ситуацію довкола гетто в Чернівцях змальовує Т. Попович: «Незважаючи на те, що 3 та 4 пункти наказу № 38 про утворення гетто в Чернівцях категорично забороняли вхід та вихід з гетто без спеціального дозволу губернатора, вже на другий день розпочався масовий рух до гетто. Фактично розпочалось масове обкрадання євреїв або обмін на їжу всього, що було цінним: вироби та прикраси із золота, срібла, біжутерія, килими, хутра, тканини, продукти (чай, кава, шоколад) та інше»²¹.

12 жовтня 1941 р. на нараді 18-м присутнім керівникам губернаторства К. Калотеску оголосив, що чернівецьке гетто було створено виключно для здійснення депортації чернівецького єврейства до Трансністрії. Єдиним, хто висловив протест, був Троян Попович, за що наприкінці засідання відкрито був названий «жидом», а згодом на шпальтах газети «Вукovina» чернівецьке єврейство назвали «Троянським народом». Спочатку губернатор погодився залишити в місті приблизно 2 тисячі євреїв, але внаслідок зусиль з боку Т. Поповича, переговорів з Й. Антонеску, 15 жовтня, в середу, після обіду в телефонній розмові примар Чернівців отримав від керівника держави дозвіл залишити в місті приблизно 20 тисяч єврейського населення, переважно важливих спеціалістів для потреб армії та господарства краю.

Вечері 15 жовтня 1941 року в приміщення Єврейського комітету прибув примар Чернівців Т. Попович, який оголосив, що з Бухареста отримано дозвіл про залишення частини євреїв у Чернівцях. Це рішення було зумовлено насамперед необхідністю відновлення торгівлі та промисловості міста. Для цього був виданий декрет, згідно з яким усі румуни, які очолювали промислові та торгові підприємства, звільнялись від військової служби. За короткий час у Чернівцях відкрилося чимало магазинів та промислових підприємств, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і за символічні ціни віддані в оренду румунам. Однак нові румунські власники відразу ж відчували потребу в спеціалістах та

---

²⁰ ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 225.

²¹ Documente. – P. 582.

кваліфікованих робітниках, яких можна було знайти переважно серед єврейського населення. На вимогу примара Т. Поповича були складені списки чернівецьких євреїв за професіями та віком. Це зумовило те, що у місті залишилося понад 16 569 осіб. Сюди ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери й офіцери запасу²².

Фактично дозволи на право залишитись у Чернівцях, так звані «авторизації», в багатьох випадках продавались за значні суми грошей. Люди, які не володіли достатніми коштами, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію. Особи, які отримали дозвіл на проживання у Чернівцях, повинні були розлучитись із своєю сім'єю, дітьми, жінкою, батьками, оскільки дозвіл не поширювався на них. Більшість з них поступово до середини листопада 1941 р. були депортовані, але депортація була призупинена через транспортні труднощі. Майже 5 тисяч чернівецьких євреїв, які не мали дозволу, переховувались у місті, на горищах, у підвалах, землянках. Ті, хто володіли дозволами, могли залишити гетто і повернутися у власні, повністю пограбовані квартири.

Одночасно була створена контрольна комісія з метою перевірки правильності видання дозволів. Зазначену комісію, яка засідала у великій залі ратуші, очолив губернатор К. Калотеску. В її роботі брали участь представники цивільної та військової влади, а також сигуранци (таємна поліція Румунії). За час роботи комісія анулювала чимало дозволів, а їхні власники були депортовані у Трансністрію.

Згодом була призначена нова реєстрація, яку повинні були пройти всі євреї, що залишилися у Чернівцях без офіційного дозволу. Їм були видані дозволи дещо іншого типу, які теж дозволяли залишатись у місті, проте вони були підписані не губернатором, а примарем Т. Поповичем, тому й називались «поповицькі».

Протягом другої половини жовтня – першої половини листопада 1941 р. колони фізично і морально виснажених людей рухалися вулицями до товарної станції. У чернівецькому гетто було видано спеціальне

---

²² ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 219.

розпорядження, згідно з яким мешканці тієї чи іншої вулиці мали бути депортовані в той чи інший день²³. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. Оскільки це була осінь, то часто йшли дощі, було холодно. Ось як описують ці події постраждалі: «Коли нас депортовували з чернівецького гетто до Трансністрії, на вокзалі було багато заплаканих дітей, сльози в очах дорослих, і найжахливіше – солдати з багнетами. Дружини румунських офіцерів, які не були чернівчанами, прогулювались по вокзалу і сміялись нам просто в обличчя. З нами раптом почали поводитись не як з людьми, а як з тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію»²⁴.

Паралельно з утворенням гетто, 11–13 жовтня 1941 р. з Чернівців вирушив перший транспорт, яким 7053 євреїв було депортовано трьома потягами по 50 вагонів²⁵. Депортація євреїв з Чернівців та існування гетто тривали до 15 листопада 1941 р. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 33 891 особу²⁶. Репортери румунських та німецьких газет писали про ці події як про «мудре вирішення єврейської проблеми на Буковині»²⁷.

Але виконати наказ Й. Антонеску, а саме депортувати до Трансністрії за 10 днів усе єврейське населення Чернівців, незважаючи на факт утворення гетто, місцевій владі, жандармерії та військовим у жовтні 1941 р. не вдалося. Це було зумовлено такими причинами: по-перше, наказ про утворення гетто був продиктований антисемітською ідеологією, бажанням показати себе перед Німеччиною послідовним і вірним союзником, аніж реальною ситуацією в Північній Буковині; по-друге, для утримання стабільної економічної ситуації в місті та губернаторстві керівництво Румунії дозволило залишити в Чернівцях приблизно 20 тисяч єврейського населення.

---

²³ Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Пер. Петра Рихла. – Чернівці, 1998. – С. 36.

²⁴ Там само. – С. 96–100.

²⁵ ДАЧО, ф. 307, оп. 2, спр. 10, арк. 226.

²⁶ Там само, арк. 230.

²⁷ Вестник ЧОЕК. Вып. 4. – С. 94.